

A VÁRJOBÁGYI JOGÁLLÁS KIALAKULÁSA

Az Árpád-kori magyar társadalom egyik legszembetűnőbb jellegzetessége a társadalom tagjait csoportokba rendező jogállások – a kor gyakori szóhasználatával élve: *statusok* – sokfélesége. Az egyes jogállások meghatározott jogokkal és kötelezettségekkel jártak együtt, s ezek rendszere jelölte ki a jogállás birtokosának helyét a társadalom szerkezetében. Nem volt ez másként a várjobbágyok esetében sem, ezért a várjobbágyi jogállás kialakulási folyamatának vizsgálatát megelőzően indokolt áttekinteni a már kifejlett várjobbágyi jogállás alapvető jellemzőire vonatkozó ismereteinket.

A várjobbágyi jogállás meghatározásakor felmerülő legfontosabb kérdés arra vonatkozik, hogy a várjobbágyok az Árpád-kori magyar társadalom két nagy csoportja közül vajon a szabadok, avagy a szolgák közé tartoztak-e. E kérdés vitatása nagy hagyományokkal rendelkezik a magyar társadalomtörténeti kutatásokban. Ez volt az egyik témája a nevezetes Erdélyi–Tagányi vitának, s történetíróink ma sem foglalnak el egységes álláspontot ez ügyben. Erdélyi és Tagányi vitája előtt a kérdés jőszerűen fel sem merült: magától értetődőnek tűnt, hogy a várjobbágyok mások, mint szabadok, nem lehetnek.¹ Élesen fordult szembe a közvélekedéssel Erdélyi, amikor úgy nyilatkozott, hogy a várjobbágyok „mint néposztály egészében véve szintén szabadosok voltak, nem szabadok, még kevésbé nemesek”. Más helyütt úgy foglalt állást, hogy ezen „szabados” várjobbágyok közé beállhattak szabad állapotú személyek is, akik várjobbágyként is megtartották szabad jogállásukat, s így a várjobbágyok között „szabadosok” és „szabadok” egyaránt voltak.² Erdélyivel szemben Tagányi több ízben is kifejtette véleményét, melynek lényege abban állt, hogy a királyi várak alá rendelt népesség két fő csoportra: a szolgarendű várnépbeliekre (Tagányinál: várszolgák) és a szabad várjobbágyokra oszlott.³ Tagányi előadását ellentmondások terhelték: a várjobbágyokat előbb „valódi szabadoknak, nemesi szabadsággal bírónak” írta le, utóbb azonban finomította álláspontját, amennyiben úgy nyilatkozott, hogy az előkelő, a nemzetségekből származó várjobbágyok nemessége alatt nem országos, hanem helyi „vár nemességet” kell érteni.⁴ Történetírásunkra kétségtelenül Tagányi véleménye gyakorolt nagyobb hatást: lényegét tekintve őt követte Hóman, Holub, Novák, Eckhart, Bónis,⁵ és újabban is találkozhatunk nézeteinek a továbbélésével.⁶

1 Pesty a kérdéssel nem foglalkozott, bár kiemelte, hogy a „várjobbágy tökéletes alárendeltségben volt a királyi hatalommal szemben”. Ezt a „hűbérség” sajátosan torzult formájának tartotta, 1. *Pesty 1882*, 13–14. o.; Pauler a várjobbágyokat a „nemesekhez ... hasonlóknak” tartotta, 1. *Pauler 1899*, I. 339. o.; *Hóman 1912*, 71–74. o.; *Czímer 1914*, 10. o.

2 Erdélyi álláspontjára összefoglalóan 1. *Erdélyi 1914–16*, 342. (innen az idézet), 345., 350. o.

3 *Tagányi 1914*, 435. o.; *Tagányi 1916*, 422., 568., 579., 582–83. o.

4 *Tagányi 1914*, 448. o.; *Tagányi 1916*, 580–81., 589. o. (1. sz. jegyzet)

5 *Holub 1929*, 45. o.; *Hóman-Szekfű I.* 213., 218., 397. o.; *Holub 1938*, 88. o.; *Novák 1940*, 23–25. o. (Novák valójában „hűbéres nemesek”-nek tartotta a várjobbágyokat, akik ebből fakadóan személyükre nézve szabadok voltak. E vélemény megformálására legalább akkora hatással volt R. Kiss István munkássága, mint Tagányié, v.ö. *R. Kiss 1932*, 31. o.; *Eckhart 1946*, 122. o.; *Bónis 1947*, 89. o.

6 *Bakay 1978*, 115. o.

A várjobbágyok státusát is érintő vita során Tagányi a várjobbágyok szabad jogállásának döntő fontosságú bizonyítékaiként hivatkozott azokra a forráshe-lyekre, amelyek kifejezetten a várjobbágyok szabadságát (*libertas*) említik.⁷ Ezzel szemben Erdélyi olyan XIII. századi jogesetet mutatott fel a Várad Regesztrum anyagából, amelyben a szolnoki vár jobbágyai maguk közé tartozónak állítottak olyan szabad embert, aki csak „teljesen szabad” (*absolute liber*) voltának bizonyításával tudta igazolni, hogy nem tartozik a várjobbágyok soraiba.⁸ Az egymástól eltérő álláspontok között meglévő ellentmondást modern társadalomtörténetírásunk eredményei oldották fel. Bolla Ilona kutatásai alapján ma már ismert az a folyamat, amelynek során a Szent István korában még kimutathatóan egységes *libertas*-fogalom fokozatosan átalakult, mindinkább differenciálttá vált, s ennek következtében kialakultak azok a jelentésváltozatai, amelyekben a *libertas* már nem a társadalom személyileg szabad, senki úri hatalma alá nem tartozó tagjainak jogállását jelölte, hanem valamiféle viszonylagosságot fejezett ki, az alapvetően nem közsabad állapoton belül élvezett kedvezőbb helyzetre vonatkozott. Az Árpád-kori *libertas*-fogalom ilyen irányú fejlődésének másik vetületeként a nem teljes értékű szabadság típusainak a XI. század második felében bekövetkező megjelenésével párhuzamosan a valóban kötöttségektől mentes szabadság kifejezésének új terminusa is kifejlődött a „teljes” vagy „arany szabadság” (*plena* vagy *aurea libertas*) formájában.⁹

A várjobbágyok Tagányi által felelgetett szabadsága a kötött, a kötelező szolgálat ellátásával terhelt, tehát nem teljes értékű *libertasok* közé tartozott. Szabadságuk a királyi birtokok egyik típusának, a királyi várszervezeteknek a hierarchiájában elérhető legteljesebb fokozat volt ugyan, mégsem volt azonos a Szent István-kori *libertasszal*, vagy a XII–XIII. századi, *auera libertasszal* rendelkező közsabadok szabadságával. Kiváltságos helyzetük csak a várszervezeten belül illette meg őket, s szabadságuk nem tartalmazta azt a jogot, hogy a személyüket a várhoz fűző köteléket önkényesen elszakíthassák. Ebből a szempontból éppen úgy királyi *propriusok*nak számítottak, mint a királyi várszervezet más népei, így a várnépbeliek is.¹⁰ Amikor tehát Erdélyi a várjobbágyokkal szemben a maga „teljes szabadságát” védelmező személy esetére hivatkozott, valóban fontos forrásra hívta fel a figyelmet, jóllehet a jelenség háttérében meghúzódó jogtörténeti és terminológiai fejlődés ismeretének hiányában nem tudta álláspontját meggyőző érveléssel alátámasztani. Az Erdélyi által idézethez teljesen hasonló esetről van tudomásunk 1255-ből is. Ez alkalommal a szolgagyőri vár jobbágyaival szemben védte meg közsabad *hospesi* jogállását egy bizonyos Uros nevű személy, aki eskütársakkal bizonyította állítását, mely szerint ő „elődeinél fogva mindig szabad állapotú ember és a szabad vendégek közül való volt és a szolgagyőri várhoz soha, semmiképpen nem tartozott.”¹¹

7 Tagányi 1916., 582–83. o.

8 Erdélyi 1914–16., 342–43. o., v.ö. 1213: VR 31. sz.

9 Összefoglalóan I. Bolla 1983., 28–62. o.

10 Bolla 1983., 222–25. o., I. még Szűcs 1981., 45. o.

11 1255: „se semper a suis progenitoribus libere condicionis hominem et de liberis hospitibus extitisse ac nunquam ad castrum Zulgageuriensi in aliquo pertinere” állította Uros – HO VII. 48–49. o.

Árpád-kori forrásaink egy másik, az idézett státuspereknél jóval számosabb csoportja is igazolja, hogy a várjobbágyok szabadsága döntő módon eltért a közsabadságtól. A várjobbágyok nem közsabad jogállása mellett bizonyítanak már pusztán létükkel is azok az oklevelek, amelyek a várjobbágyok királyi szervi-
enssé tételéről, illetve nemesítéséről tudósítanak, mégpedig két okból. Egyfelől a kiváltságolásnak ez a formája a XII. századi szolgálatszabadítás azon típusában gyökeredzett, amelynek egyes elemei a közsabadság adományozása, a kiváltságolt személy által birtokolt föld jogi helyzetének a közsabad státushoz igazítása (esetleg királyi földadomány) és a király házába (*domus*), illetve *familiájába* való befogadás voltak. Az utóbbi elem helyébe – többé-kevésbé következetesen – a királyi szervienssé emelés lépett a XIII. század elejétől kezdve.¹² Nyilvánvaló, hogy abban az esetben, ha a várjobbágyok közsabadságot is biztosító státus birtokában lettek volna, velük kapcsolatban éppen úgy nem találkozoznánk a királyi szervienssé emelő kiváltságolással, mint ahogy a XIII. századi közsabadok esetében sem. A XI–XII. századi jómódú, birtokos közsabadok XIII. századi utódai ugyanis külön királyi privilégium nélkül is a királyi szerviensek, illetve utóbb az országos nemesek közé tartoztak.¹³ Mivel azonban a várjobbágyok olyan királyi kiváltságolás révén nyerhették el a királyi szerviensi, illetve a nemesi jogállást, amelynek szerves része volt a várjobbágyi státus alóli felmentés, a köz szabadság megadása, ezért kétségtelen, hogy a várjobbágyok szabadsága nem volt azonos a közsabadsággal.

Másfelől nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy a várjobbágyok királyi szervienssé fogadásakor, illetve nemesítésekor alkalmazott eljárás semmiben sem különbözött a várnépbeliek, vagy más szolgálai állapotú királyi népek hasonló kiváltságolása alkalmával szokásos módoktól.¹⁴ Mivel a várnépek szolgálai jogállása kétségtelen, világos, hogy a várjobbágyok és a várnépbeliek kiváltságolásánál követett azonos eljárás csak abban az esetben lehetett indokolt, ha a várjobbágyi jogállás alapvető jellegzetessége is a szolgálai függés, igaz, annak egy szabadabb formája volt. Ez a körülmény ismételtelen, nagy nyomatékkal hívja fel a figyelmet arra, hogy a várjobbágyok szabadsága, kiváltságos helyzete csupán a *propriusi* jogálláson belül, az alantasabb helyzetben lévő várnépbeliekhez képest jelentett szabadságot.

A várjobbágyok részére kiadott, királyi szervienssé emelő, illetve nemesítő oklevelek egy részének megfogalmazása tételesen is tartalmazza a közsabadságot jelentő „ünnepélyes” vagy „arany szabadság” megadását. 1274-ben soproni vár-

12 Bolla 1983, 63–64. o.

13 Határozottan ezt bizonyítja Zbima fia Zerzowoy pozsonyi várjobbágy és utódai esete. Zerzowoyt 1197-ben Imre király „ad eximiam ... libertatem” emelte meghagyván, hogy felette sem az ispánnak, sem másnak ne legyen hatalma, hanem a királyi udvarban „perpetua libertate” éljen (CDES I. 97. o.). 1359-ben a jogtalanul elfoglalva tartott királyi jogokat kutató megbízottak azzal vádolták meg Zerzowoy leszármazottait, hogy „esse populos castrenses castris Poseniensis”. A megtámadottak azonban ősiük előbbi, közsabadságot biztosító oklevelét bemutatva bizonyították, hogy „ipsos a jobagionatu dicti castris mediantibus litteralibus instrumentis exemptos ac in numerum et coetum nobilium regni translatos fuisse”, amit az ügyben eljáró Kont Miklós nádor el is fogadott (DI 38 817.).

14 1265: CD VII. 5. 341. o.; ÁUO III. 158–59. o.; 1270: ÁUO VIII. 306–308. o.; 1271: CD V.1. 103–105. o.; ÁUO VIII. 350–51. o. (ez utóbbit azonban v.ö. 1311: CD VIII.1. 396–97. o.); 1272: CD VIII.4. 142–44. o.; 1273: CD VII.2. 73–75. o.; 1274: HO VII. 150–52. o.; 1279: RA II/2–3. 242.o.; CD VI.2. 188–90. o., stb.

jobbágyok királyi szerviensé fogadása járt együtt a várjobbágyok alóli felmentéssel és „ünnepélyes szabadság adományának” megadásával. 1273-ban abaúji várjobbágyokat sorolt Kun László nemes királyi szerviensei közé úgy, hogy „élvezzék az arany szabadságot, amelynek országunk más nemesei örvendeznek”.¹⁵ A privilégiumok egy másik csoportja nem tartalmazza tételesen az arany szabadság megadását, hanem – ami azzal egyenértékű – a várjobbágyi státusból való kiemelés tényét hangsúlyozza, s egyúttal minősíti a kiváltságolt személyek korábbi jogállását is. 1266-ban egy honti várjobbágy „a vár jobbágyágának szolgálatából és állapotából” (*a servicio et condicione iobagionatus castri*) kiemelve nyerte el a királyi szerviensi jogállást. Más várjobbágyok „a vár jobbágyágának terhétől vagy állapotától” (*ab onere seu condicione iobagionatus ... castri*) mentesültek kiváltságolásukkor.¹⁶ Egyes oklevelek úgy fogalmazzák, hogy a kiváltságoltak és örökösök „előbbeni állapotuk szégyenfoltja nélkül élvezték a továbbiakban azt és ugyanazt a szabadságot, amelynek az ország első, igazi és természetes nemesei örvendeznek”.¹⁷ Különösen sokat mondó a várjobbágyi szabadság jellegének tekintetében Kun Lászlónak az az oklevele, amelyben Káld falubeli várjobbágyokat nemesített meg oly módon, hogy azok a nemesi szabadságnak „előbbeni szabadságuk szégyenfoltja nélkül” (*sine nota libertatis ipsorum pristinae*) örvendjenek.¹⁸ Az idézett adatok együttes vallomása azt tanúsítja, hogy a várjobbágyok jogállása, amely a királyi várszervezet többi, kevésbé kedvező helyzetben lévő népeihez képest „szabadság”-nak számított, a királyi szerviensi, illetve nemesi státus elnyerésekor kapott kiváltságokhoz viszonyítva már „szégyenfolt” (*nota, macula*) volt, „teher” (*onus*), amelytől csupán az új, a közszabadságot is magában foglaló jogállás királyi adományozása mentesített. Ez a sajátos körülmény fejezi ki talán a legérzékletesebben a várjobbágyi jogállás lényegi elemét: a várjobbágyok szabadsága a közszabadságtól különböző, kiváltságos helyzetet csak a királyi várszervezet keretei között biztosító jogállás volt, s ennél fogva a várjobbágyok jogállásuk tekintetében élesen elhatárolódtak a királyi szerviensektől, illetve az országos nemesektől. A várjobbágyi jogállásnak ez a jellegzetessége mutatkozik meg igen erőteljesen abban az adatunkban, amely bizonyos bihari várjobbágyok királyi szerviensé tételével kapcsolatos. 1268-ban István ifjabb király Chaz fiait, Chakot, Pétert, Jakabot és Benedeket felmentette a bihari vár jobbágyága alól és királyi szerviensei közé fogadta őket. Az ily módon kiváltságolt személyek őseiről tudjuk, hogy eredetileg „nemesek” voltak, ám

15 1274: a király a várjobbágyokat „absolventes eos et suos heredes ... cum terra eorum ... a iobagionatu dicti castri et conferentes eis donum tam solemnibus libertatis, ut ab ipsis castri exuti et absoluti iobagionatu et in cetum, numerum et collegium servientium nostrorum regalium per nos translati coram nostre maiestatis presencia cum aliis servientibus nostris regalibus gratiam habeant famulandi” – *UB II.* 63–64. o.; 1273: „aurea fruuntur libertate, qua ceteri regni nostri nobiles gratulantur” – *RA II/2–3.* 63–64. o. – Hasonló eseteket l. 1259: *HO VI.* 97–99. o.; 1274: *EFHH* 171–72. o., stb.

16 1266: *MES I.* 432. o. (az oklevél keltére l. *RA* 1478. sz.); 1281: *CD V.3.* 91. o. – Hasonló szóhasználat az Anjou-korban is élt, pl. 1358-ban a király bizonyos várjobbágyokat „a servitute condicionaria castri sui” kiemelve nemesített – *AO VII.* 522. o.

17 1272: „tam ipse ... et eius fratres, quam ipsorum heredes de cetero illa et eandem libertate perfruuntur sine nota condicionis ipsorum pristinae, qua primi, veri et naturales regni nobiles gratulantur” – *UB II.* 13–14. o. – Hasonló megfogalmazások pl. 1272: „nulla in eis prioris condicionis macula remanente” – *LK* 1926. 245–46. o.; 1273: „sine nota pristini status eorum” – *RA II/2–3.* 53. o.; 1300: „nulla macula pristinae conditionis in eisdem remanente” – *Palásthyak I.* 31. o.

18 1273: *UB II.* 39. o., v.ö. 1271: *UB II.* 8. o.

egyikük a várjobbágyok közé állt.¹⁹ Az 1268. évi kiváltságolás arra hívja fel a figyelmet, hogy az egykori „nemesi”, de mindenképpen **közszabad** státus sem tette szükségtelemmé a királyi szerviensi jogállás elnyerésekor a várjobbágyok számára a királyi kegy közvetlen kinyilvánítását. Ez az adat ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a várjobbágyok közé önként beálló közszabad sem tarthatta meg várjobbágyként közszabadságát. Nem voltak tehát „szabados” és „szabad” várjobbágyok, mint ahogy azt Erdélyi gondolta.²⁰ A várjobbágyi szabadság teljességét élvezők jogi állapota egységes volt: a király *proprius*aként valamennyien a várszervezethez kötött, korlátozott *libertas* részesei voltak, mely szabadság nem csak nélkülözötte, de – mint arra Chaz fiainak esete figyelmeztet – egyenesen ki is zárta az arany szabadságot, a kötöttségektől mentes, feltétel nélküli közszabadságot.

Bármennyire is kétségtelenné teszi a várjobbágyi jogállás alapvetően szolgai jellegét az idézett státuszperek és nemesítések tanúsága, mégis rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek alapján felmerülhet, hogy mindennek ellenére a várjobbágyok mégiscsak a közszabadság birtokában lehettek. Néhány várjobbágyról ugyanis okleveles emlékeink mint klerikusról (*clericus*), másokról pedig egyenesen mint papról (*sacerdos*) tesznek említést.²¹ Köztudomású ugyanakkor, hogy a középkori egyházjog tilalmazta a szolgák pappá tételét annak érdekében, hogy elkerüljék olyan, az egyház számára nem kívánatos helyzet kialakulását, amely az egyházi rend egy tagja fölött tulajdonosi jogok gyakorlására nyújthatna alkalmat valaki számára. Ezen felfogás megjelenése és hatása az Árpád-kori Magyarországon is kimutatható: az 1100 táján tartott esztergomi zsinat határozatai között szerepelt a szolgák klerikussá tételének tilalma.²² A zsinaton hozott rendelkezésekből kiviláglik, hogy a királyi népek esetében is tilalmas volt azok önkényes klerikussá tétele, vagy pappá szentelése; mindkét aktushoz az uralkodó engedélye volt szükséges. A zsinati határozatban a pappá szentelés egyik alapvető feltételeként említett *plena libertas* nélküli várjobbágyi jogállás és a várjobbágy-klerikusok és -papok XIII. századi felbukkanása közötti ellentmondás feloldása több szempont egyidejű figyelembe vételével lehetséges. Ami a klerikusként emlegetett várjobbágyokat illeti, személyükben olyan világi írástudókat láthatunk, akik – mint azt Veszprémy László megállapította – elsősorban a királyi várszervezet igazgatása során felmerülő adminisztratív feladatok ellátásában juthattak szerephez.²³ Más megítélés alá esnek a várjobbágy-papok, hiszen esetükben kétségtelen, hogy az egyházi rend tagjai voltak. Helyzetük

19 1268: Csáky I. 11. o.

20 Erdélyi 1914–16., 350. o.

21 A klerikus várjobbágyokra vonatkozó forráshelyeket összegyűjtötte Veszprémy László (1. Veszprémy 1985., 422–23. o.). Egy további adatra 1. 1247: DL 84 765. A várjobbágypapokra 1. 1213: UB I. 64–65. o.; 1247: CDES II. 177. o.; 1270: DL 84 672. (Ez utóbbi esetben egy rokonság tagjaként említik „Anguleus sacerdos”-t. A rokonság várjobbágyi jogállását igazolja 1279: Palásthyak I. 9–10. o.; 1288: Palásthyak I. 23–24. o., stb.)

22 30.c.: „Nullius servus clericus ordinetur, nisi antea dominus eius plenam sibi dederit libertatem” – Závodszyk 1904., 201. o., v.ö. még 69. c.: „Si quis alterius servum vel servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest, aut quemlibet de civili populo literas docuerit, seu clericum fecerit absque conscientia et confessione domini sui, ipsum redimat et insuper L pensas persolvat” – Závodszyk 1904., 205. o. és 1222: „Istud tamen auctoritate regia firmiter precipimus, quatenus nullus nostrorum udwarnicorum sive civilium sive cuiuscunque servitutis iugo subditorum, ad tonsuram clericalem ab aliquo prelo admittatur” – RHMA 418–19. o.

23 Veszprémy 1985., 425. o.

értékeléséhez két körülmény szem előtt tartása nyújthat segítséget. Egyfelől az esztergomi zsinat döntései arra is fényt vetnek, hogy a szolgák pappá szentelésének tilalma elsősorban a világi magántulajdonosok szolgáira vonatkozott, azaz az egyház fölötti világi befolyás egy sajátos formájának kialakulását kívánta megakadályozni. Erre vall a határozat azon rendelkezése, mely az egyház saját szolgájának klerikussá tétele esetén követendő eljárásról intézkedik. Az ilyen klerikus fiai a továbbiakban az egyház szabadjai közé számítottak. Ez esetben tehát nem volt a klerikussá tétel előfeltétele a teljes szabadság előzetes megadása, amit az magyaráz, hogy nem kellett attól tartani: a korábbi tulajdonos az egyházon keresi jogainak sérelmére az orvoslást, hiszen maga az egyház volt a szolga eredeti tulajdonosa.²⁴ A másik tényező, amelyre a várjobbágy-papokkal kapcsolatban tekintettel kell lennünk, az az, hogy várjobbágyok mint *propriusok* nem valamely világi magánbirtokos, még csak nem is a várszervezetek élén álló ispánok, hanem a király tulajdonosi hatalma alá voltak vetve. A király pedig a gregorianizmust megelőző időszak egyházfogalmához szorosan kötődő ún. karoling királyeszmé rendszerében „*rex et sacerdos*” volt, akit országa egyházának *rektoraként*, vagy *defensoraként* különleges jogok illettek meg az egyházon belül.²⁵ Érthető tehát, ha a király és a tulajdonában álló népek esetét a világi magánbirtokosokhoz és azok népeihez képest megkülönböztetett módon kezelték. A királynak az egyházon belül jutó különleges szerep tette lehetővé azt, hogy a királytól *propriusi* függésben lévő várjobbágy jogállásának deklaratív megváltoztatása nélkül is elnyerhesse a nagyobb egyházi rendeket. A pappá szentelt várjobbágyot illetően a továbbiakban nyilvánvalóan nem érvényesülhetett a király tulajdonosi hatalma, s az egyházi szolgálat révén az ilyen személy igencsak messze került a várjobbágyi kötelezettségek teljesítésétől. A pappá szentelt várjobbágyot a királyhoz fűző szálak mégsem foszlottak semmivé. A király tulajdonosi hatalma az „egyszerű” várjobbágyok felett a várszervezet intézményén keresztül jutott érvényre, vált érzékelhetővé. A várjobbágy-papok esetében a főhatalom gyakorlásának módja annyiban módosult, amennyiben az a királyt nem mint a várszervezet urát, hanem mint országa egyházának *rektorát* illette meg. Ebben az összefüggésben a várjobbágy-papok helyzetében bekövetkezett változás azokéhoz a várjobbágyokéhoz hasonlítható, akik saját akaratukból léptek be valamely egyház familiájának tagjai sorába. A király ez utóbbi esetekben sem támasztott nehézségeket a várszervezet szolgálatának elhagyása miatt: az uralkodó szempontjából mindkét jelenség az egyház javára sajátos formák közepette tett adományként volt értékelhető. Mindezek figyelembe vételével megállapítható, hogy egy-egy várjobbágy alkalmankénti pappá szentelése sajátos tényezők együttes hatása következtében valósulhatott meg, s éppen ezért a jelenség semmiképpen sem alkalmas arra, hogy a várjobbágyi jogállás általánosan közsabad jellege mellett szóló következtetések levonására ösztönző érvként vegyük számításba.

24 29.c.: „Si quis vero clericus servus ecclesie fuerit, filii eius ad pristinam servitutum non redeant, sed inter liberos ecclesie habeantur” – *Závodszy 1904.*, 201. o., v.ö. *Bolla 1983.*, 45. o.

25 A karoling királyeszmé a nemzetközi szakirodalom eredményeinek elemzésével együtt 1. *Gerics 1987.*, 146–60. o.

A várjobbágyi jogállásnak az Árpád-kori *libertas*-fogalom fejlődésében feltárt folyamathoz szervesen illeszkedő sajátosságai nem hagyhatják érintetlenül a várjobbágyiságnak mint önálló jellegzetességeket mutató társadalmi csoportnak a kialakulására vonatkozó ismereteinket sem. A várjobbágyok közismert *iobagio castri* elnevezése forrásainkban a XII. század folyamán tűnik fel. Első kétségtelen hitelű említése abban az 1163. évi oklevélben szerepel, mely a zágrábi egyház és a somogyi várjobbágyok (*iobagiones Sumugiensis castri*) birtokvitáját zárta le.²⁶ Az ezt az adatot megelőző *iobagio (castri)* előfordulások közül említést érdemel egy, a szentmártonhegyi apátság javára tett II. István-kori végrendelet. A végrendelező személy, bizonyos Acha „nem nemtelen veszprémi jobbágy”-ként (*Vespremiensis iobagio non ignobilis*) nevezte meg önmagát, s felmerült annak lehetősége, hogy Acha veszprémi várjobbágy volt.²⁷ A XII. század első felére datált többi *iobagio (castri)* adat vagy e korai időszakra hamisított későbbi oklevélben olvasható,²⁸ vagy valamely egyház jobbágyaira vonatkozik.²⁹ A *iobagio* kifejezéssel, bár az az egyházi és királyi birtokon tűnik fel,³⁰ magánúri birtokon is találkozunk: Benedek veszprémi ispán két prédiúmat is egy-egy név szerint megnevezett jobbágyával együtt hagyta a veszprémi egyháza.³¹

A királyi várszervezet létrehozásának Szent István-kori időpontja és a *iobagio castri* kifejezés feltűnése közötti több, mint egy évszázados eltérés jelentősen megnehezíti a várjobbágyiság történetének korai szakaszára irányuló kutatásokat. Ennek következtében ugyanis nem csak a XI–XII. századra általában jellemző forrásszegénységgel kell megküzdeni, hanem számolni kell azzal a körülménnyel is, hogy korai forrásaink egyáltalán nem, vagy csak részben alkalmazzák a XIII. század okleveles anyagának a királyi várszervezetre vonatkozó terminológiáját. Ennek figyelembe vételével történtek kísérletek arra, hogy a Szent István korának törvényeiben előforduló és társadalmi csoportok megjelölésére használt terminusok valamelyikét mint a várjobbágyokra utaló kifejezést azonosítsák. A két törvényben a kutatás egyetlen olyan terminust talált, amely egyértelműen a királyi várszervezet népeihez kapcsolható: az I. törvény 8. cikkelyében szereplő *civis*.³² Jellemző azonban a királyi várszervezet korai történetének – egyebek mellett terminológiai kérdésekben is megmutatkozó – vitatott voltára, hogy az e helyütt, valamint a többi XI. századi törvényben is említett *civis* kifejezés értelmezésére kétféle megoldás született. Régibb történetírásunkban, főként Tagányi Károly eredményeinek hatására, elterjedt volt az a nézet, hogy a „*cives*” és – a törvényekben jóval gyakrabban előforduló – „*militis*” kifejezések alatt a későbbi várjobbágyok tűnnek fel, s a királyi várszervezet népeinek másik nagy csoportját, a várnépbelieket ugyanezek a forrásaink „*civiles*” néven emlegetik. E felfogás

26 1163: CDCr II. 97. o.

27 1116–31.k.: PhRt I. 594. o., v.ö. Györffy 1977, 471. o.

28 1135: „iobagiones castri de Suprun” – ÁVO I. 49. o. (v.ö. PhRt VIII. 266. o., RA 60. sz.); 1138: „iobagiones ... qui pertinent ad Nitram ... iobagiones ... qui pertinent ad ... castrum Posonium” – CDES I. 75–77. o. (v.ö. PhRt I. 94. o., RA 66. sz.)

29 1111: Fejérvataky 1892., 42. o.

30 V.ö. Szilágyi 1937., 19. o.

31 1171: CD IX. 7. 632. o.

32 Szt. István I. 8.: a vasámap ökrével együtt dolgozó személytől vegyék el az állatot „et civibus ad manducandum detur” – Závodszy 1904., 144. o.

szerint a XII. század folyamán kezdték alkalmazni a várjobbágyokra a „*iobagiones castri*” elnevezést, s ezzel párhuzamosan a *civis* jelentésében változás állt be: ettől kezdve a már korábban is meglévő *civilis* és az újonnan megjelenő *castrensis* terminusokkal együtt a várnépbeliekre vonatkozott.³³ Sajátos nézeteket vallott az e felfogással heves vitába bocsátkozó Erdélyi László. Előadása szerint a *civis* és a *civilis* kifejezések egyaránt a várnépbeliekre vonatkoztak, s azonosította a *civiseket* a *milesekkel* is. E, szerinte „szabados”, fegyveresek irányítói voltak a *minister regis* néven szereplő várjobbágyok. A *civis* és a *civilis* jelentésében Tagányiéék által feltételezett XII. századi változásokkal kapcsolatban ellentmondásosan nyilatkozott Erdélyi: előbb a két kifejezés jelentésének különbözőségét vetette fel, utóbb azonban a Várad Regesztrum adatai alapján a *civis*, a *civilis* és a *castrensis* jelentésének azonossága mellett tört lándzsát.³⁴

Az, hogy a XIII. században a *civis*, a *civilis* és a *castrensis* terminusok egyaránt várnépbelieket jelölő kifejezések voltak, miként azt Tagányiéék és – kevésbé határozottan – Erdélyi is állította, egykorú forrásaink alapján kétséget kizáróan igazolható.³⁵ Annál kevésbé adhatunk igazat Tagányinak és követőinek a XI. századi *civis* és *civilis* megkülönböztetésének kérdésében. Kálmán király törvényei ugyanis azonos értelemben használják a két terminust, miként arra Erdélyi is felfigyelt.³⁶ Ennek megfelelően modern történetírásunk szinte egyöntetűen úgy foglal állást a kérdésben, hogy mind a *civis*, mind a *civilis* kifejezés már a XI. században is a királyi várszervezet népeinek azonos csoportját, a várnépbelieket jelölte. E megállapítás következtében előtérbe került a törvényekben emlegetett *milesek* és a várjobbágyok közötti esetleges kapcsolatok feltárásának igénye.³⁷

A XI. századi törvények *mileseinek* kérdése régóta ad munkát a magyar történettudománynak.³⁸ Szent István két törvényének számos rendelkezése foglalkozik a *milesekkel*. A valamilyen okból büntetés lerovására kötelezett *milest* sújtó – többnyire állatban számolt – összeg nagysága, összehasonlítva más társadalmi csoportok hasonló büntetéseivel, azt mutatja, hogy a *milesek* vagyoni szempontból a társadalom középrétegei között tarthatóak számon.³⁹ Az egységesen *miles* névvel illetett réteg tagjai különböző helyeket foglaltak el a társadalmi

33 Tagányi 1909., 161. o.; Tagányi 1914., 435., 438., 441., 450. o.; Tagányi 1916., 550., 568.; Holub 1929., 45., 55. o.; Hóman-Szekfü I. 213. o.; Holub 1938., 88–89. o. (Holub a törvényben szereplő „*civibus*” kifejezést a „*civilibus*” helyett álló elírásnak tartja, 1. uo. 89. o., 2. sz. jegyzet); Bónis 1956., 109–10. o., stb.

34 Erdélyi 1914., 205–208.; Erdélyi 1914–16., 486–87. o.; ill. Erdélyi 1914., 209–10. o.; Erdélyi 1914–16., 490–92. o.

35 1213: VR 51. sz.; 1215: VR 127. sz.; 1216: VR 161. sz.; 1217: VR 165. sz.; 1219: VR 229. sz.; 1229: VR 371. sz.; 1256: HO VII. 59. o., stb.

36 Kálmán I. 35.: „Si quis hospitem acola terram civium cohabitavit, aut iuxta medietatem substantie civilium expeditionem faciat, aut VIII denarios solvat” és Kálmán I. 45.: „De civilibus ebdomadariis octo denarios precipimus colligi, inter quos scilicet, si quis liber non a rege, sed ab ipsis civibus” – Závodszy 1904., 187–88. és 189., v.ö. Erdélyi 1914., 206–208. o.

37 Molnár 1959., 227., 233. o. (31. sz. jegyzet); Lederer 1959., 129., 156. o.; MT(ETk) 85. o. (Lederer E.); Györfly 1977., 205., 491. o. (Ez utóbbi helyen Györfly a *civis* és a *civilis* közötti különbséget abban látja, hogy az előbbi a centurionatusokba osztott, az utóbbi pedig az azoktól független, önállóan termelő várnépbeli volt. E tétel bizonyítására tett kísérlet azonban nem járt meggyőző eredménnyel.); Szűcs 1981., 17. o.; Borosy 1983., 19. o.

38 A *milesekre* vonatkozó különféle értelmezéseket l. Borosy 1974., 5–18. o.

39 Szt. István I.15., 27., 35. (Závodszy 1904., 146., 149., 151–52. o.)

kapcsolatrendszeren belül: voltak, akik közvetlenül a király,⁴⁰ voltak, akik a *comes*ek,⁴¹ vagy a *senior*ként említett magánurak⁴² szolgálatában állottak, megint más *míles*ek viszont teljesen önállóknak mutatkoznak.⁴³ A szolgálatot vállaló *míles* jogállásának kérdését a gyilkosság büntetésének törvényes szabályozása világítja meg. Szent István I. törvénye úgy rendelkezett, hogy a gyilkosság elkövetője száztíz aranypénzt köteles fizetni, míg ha valaki másnak a szolgáját (*servus*) ölte meg, akkor vagy másik szolgát kell adnia helyette, vagy a megölt szolga értékét kell megtérítenie.⁴⁴ Ez a szabályozás nem hagy kétséget afelől, hogy a XI. század elejének magyar társadalmában jogállás szempontjából az emberek csupán két nagy, tagolatlan csoportra oszlottak: a szabadok és a szolgák csoportjára. A szabadok meggyilkolása esetén vérdíjat kellett fizetni, melynek összegét a törvény egységesen szabta meg, tekintet nélkül a meggyilkolt szabad társadalmi presztizsében, anyagi helyzetében már akkor is meglévő jelentős különbségekre. Szolgarendű személy életének kioltásáért viszont nem vérdíj járt, hanem a tulajdonos kárának megtérítése. Mivel István törvényei a *mílest* és a *servust* megkülönböztetik egymástól, bizonyos, hogy a *míles*ek is azok közé tartoztak, akiknek a meggyilkolásáért a száztíz pénzás vérdíjat meg kellett fizetni. Ezek szerint tehát Szent István korában a *míles*, akár önálló egzisztenciával rendelkező személy volt, akár valakinek a szolgálatában állott, közsabad volt.⁴⁵

Történetírásunkban széleskörűen elterjedt az a vélemény, mely szerint a várjobbágyok XI. századi elődei a Szent István törvényeiben emlegetett *míles*ekkel lennének azonosak. Mint láthattuk azonban, a várjobbágyi jogállás lényege szerint kötött szabadságot biztosított élvezőjének, melyet csak a királyi kegy számára áthágható korlátok választottak el a feltétel nélküli, teljes közsabadságtól. Ezzel szemben a XI. század elejének *míles*ei a közsabadság birtokában voltak. Jogállásukat tekintve tehát a Szent István-kori *míles*ek semmiképpen sem azonosíthatóak a királyi várszervezetnek a későbbiekben várjobbágy néven szereplő előkelőivel. Az a fajta kötött szabadság, amely a várjobbágyi jogállás legfőbb jellemzője volt, egyszerűen nem létezett a XI. század elején, ennek következtében pedig a várjobbágyosság sem létezett – a maga XII–XIII. századi formájában – Szent István korában. A királyi várszervezetek kialakításának a XI. század elején meginduló folyamatát csak bizonyos késéssel követte az új intézmény által megszabott kereteket kitöltő társadalmi átalakulás.

A szolgálatot vállaló *míles*ek a XI. század első felében még közsabadságuk sérelme nélkül telepedhettek le királyi földön, s köthették sorsukat a királyi birtokszervezethez. A birtokszervezeteknek alávetett szolganépek igazgatásában és irányításában betöltött szerep révén a *míles*ek a királyi hatalommal kerültek kapcsolatba, s ez sokuk számára bizonyonnyal az egyetlen lehetőséget jelentette ahhoz, hogy maguk is elkerüljék a személyes függésbe jutás jóval keményebb, s a

40 Szt. István I. 7. (*Závodszyky* 1904., 144. o.)

41 Szt. István I. 35., II.9., 17. (*Závodszyky* 1904., 151–52., 154., 155–56. o.)

42 Szt. István I. 23., 25. (*Závodszyky* 1904., 148. o.)

43 Szt. István I. 15., 22., 27., 35. (*Závodszyky* 1904., 146., 148., 149., 152. o.)

44 Szt. István I. 14. (*Závodszyky* 1904., 145–46. o.)

45 *Bolla* 1983., 34. o.; *Kristó* 1986., 186–88. o.

szabad jogállást azonnal és drasztikusan megsemmisítő formáit. Megalapozottan gondolhatunk arra, hogy elsősorban a vagyontalan, önálló földtulajdonnal nem rendelkező szabadok közül kerülhettek ki azok, akik a király földjén letelepedvén az újonnan megszerveződő királyi várszervezet intézményében keresték további boldogulásukat *milesként*.

Annak első jelei, hogy a királyi birtokszervezetben szolgálatot ellátó *milesek* jogállásában változás következett be, Szent László uralkodásának idején mutatkoznak meg. A László neve alatt fennmaradt ún. II. törvény 5. cikkelye úgy rendelkezett, hogy a lopott jószág után kutatókat ispánjuk ösztönzésére akadályozó *milesek* helyett az ispán fizessen büntetésképpen ötvenöt penzát, s istenítéletnek is az ispánt vessék alá.⁴⁶ Szent István korábban a *milesek* még minden tettükért saját személyükben és saját vagyonukkal feleltek, s ez a gyakorlat figyelhető meg a Szent László-kori törvényekben szereplő közsabadok (*liberi*) esetében is.⁴⁷ Az a körülmény, hogy az idézett törvénycikk az ispánt vonja felelősségre, s nem csak az okozott kár megtérítésének erejéig – amire már Szent István törvényeiben is találunk példát⁴⁸ –, hanem az ispán személyét is érintő módon, egyértelműen arra utal, hogy az e helyütt említett *milesek* társadalmi állása már nem volt azonos a László-kori közsabadokéval. Az ilyen *milesek* helyzetében a XI. század eleji állapotokhoz képest bekövetkezett változás lényege a közsabadság elvesztése volt. Ugyanerre a változásra más oldalról vet fényt az az adatunk, amely szerint Szent László *mileseket* adományozott a somogyvári apátságnak.⁴⁹ Az egyháznak átengedett *milesek* már nem egyszerűen a király, vagy a királyi birtok egyik típusát, a várszervezetet igazgató ispán szolgálatában állottak, ennél jóval szorosabb kötelék fűzte őket urukhoz. Eladományozásuk azt bizonyítja, hogy felettük a király tulajdonosi hatalma éppen úgy érvényesült, mint a velük együtt szintén az apátságnak adott szolgák (*servi*) felett. Ez azt jelenti, hogy a XI. század elejétől eltelt mintegy fél évszázad alatt a királyi földön megtelepedett *milesek* helyzetében bekövetkezett az a változás, amelynek következtében a korábban önként vállalt szolgálat már a személyes szabadságot korlátozó kötöttségé vált: ezek a *milesek* elvesztették közsabadságukat. A változás annak a folyamatnak a részeként zajlott le, amelynek eredményeként, mint arról már volt szó, a Szent István korában még egységes *libertas*-fogalom elvesztette eredeti egységét, s kialakultak a nem teljes, hanem feltételhez kötött *libertast* adó jogállások típusai, s az azokat hordozó társadalmi csoportok. Egyáltalában nem nevezhető véletlennek tehát, hogy az első adatunk, amely minden kétséget kizáróan a várjobbágsághoz kapcsolható, hozzávetőleg ugyanebben az időben, Szent László ún. III. törvényében bukkan fel.⁵⁰ A várak (*civitates*) öröknek nevezett népeinek itt említett *centuriói* kétségtelenül azonosak azokkal a várjobbágyok közül kikerülő száznagyokkal, akikre vonatkozóan a XII–XIII. századi okleveles anyag alapján bővebb ismereteink vannak, míg a várszervezet tíznagyait

46 Szt. László II. 5. (Závodszy 1904., 145–46. o.)

47 Bolla 1983., 39. o.

48 Szt. István I. 35. (Závodszy 1904., 151–52. o.)

49 1901: Századok, 1906. 405–406. o.

50 Szt. László III. 1. (Závodszy 1904., 172–73. o.) – L. még Szt. László III. 15. (Závodszy 1904., 177. o.)

(*decuriones*) illetően – nem számítva néhány, elbeszélő forrásokban olvasható utalást – ez az egyetlen adat áll a rendelkezésünkre.

A *míles*ek közsabadsága elvesztésének konkrét, egyedi esetekben megmutatózó folyamatát feltáró adat egyáltalán nem maradt ránk. Feltehető, hogy a Szent Lászlónak tulajdonított ún. III. törvényben említett, a várnépbeliek (*cives*) és a szolgák (*ewnek vel servi*) Sarkas-féle összeírása olyan törekvéseket is szolgálta, hogy a várszervezetben szolgálatot vállaló *míles*eket is az önkéntes szolgálatnál erősebb kötelekkel kössék a várszervezethez.⁵¹ Arra vonatkozóan, hogy a közsabadság elvesztése mi módon és mikor válhatott világossá az ilyen *míles* számára, némi eligazítást adhat a százdi monostor alapítólevele. Az alapító Péter ispán egyebek mellett a Salamon király és Géza herceg korábbi adományából bírt Szada nevű birtokát is az apátságnak juttatta azzal a megjegyzéssel, hogy a birtokról „az egyház szolganépének kivételével távozzanak el mindazok, akik a szabadság nevére igényt tartanak”.⁵² A maradás vagy a távozás közötti választás lehetőségét megkapó személyek olyan közsabadosok lehettek, akik eredetileg királyi földön telepedtek le. Ennek a földnek a Péter ispán javára utóbb bekövetkezett eladományozása sem fosztotta meg őket közsabados jogállásuktól, az adomány csak a földre vonatkozott, de nem személyükre, hiszen ellenkező esetben a monostor alapításakor, 1067-ben, már fel sem merülhetett volna távozásuk lehetősége.⁵³ A Szadán élő szabadosok számára a birtok egyházi kézre jutása teremtette meg azt a helyzetet, amelyben választaniuk kellett a közsabadoságuk elvesztését – de egyben a létük anyagi alapját megteremtő föld megtartását is – jelentő maradás és ezáltal az egyházi familiába történő betagozódás, valamint a közsabadoság megőrzése – s egyúttal a földönfutóvá válás – között. Hasonló választási kényszer elé állíthatták a királyi tulajdonban lévő földeken megtelepedett *míles*eket Szent László azon törekvései, melyek a királyi birtokszervezeteknek a trónharcok idején megbomlott viszonyait igyekeztek rendezni. A közsabadosággal nem rendelkező *míles*ek László-kori feltűnése arra enged következtetni, hogy a királyi birtokszervezetek újjászervezésére tett intézkedések nem korlátozódtak pusztán az onnan elszökött várnépbeliek és más szolgák visszaszerzésére,⁵⁴ de része volt ezeknek az akcióknak a *míles*eket a királyi birtokszervezetekhez a korábbiaknál erőteljesebben hozzáfűző kötelek kialakítása is. A várszervezet alá rendelt földeken élő *míles*ek számára ez, a szadaiak ügyében már megismert dilemma korántsem lehetett olyan súlyos, mint azt a személyes szabadoságot a legfőbb értéként eszményítő modern gondolkodásunk alapján feltételezni hajlamosak lennénk. A mérleg egyik serpenyőjébe kétségtelenül a közsabadoság elvesztése került, ezt azonban alighanem kellő mértékben ellensúlyozta, hogy a további szolgálat vállalása esetén a *míles*ek megtarthatták addig használt földjeiket, s feltehető, hogy azokat a várszervezet alá tartozó, ám lakatlan területekből kihaló résszel gyarapíthatták is. A várszervezet keretein belül maradó *míles* feladatot kaphatott a várnépbeliek igazgatásával

51 Szt. László III.2. (*Závodszy* 1904., 173-74. o.)

52 1067: „recedant, preter ecclesiasticam familiam, quicumque libertatis nomen affectant” – *ÁVO* I. 25. o.

53 *Györffy* 1977., 464-65. o.; *Bolla* 1983., 40. o.

54 Szt. László III.2. és 20. (*Závodszy* 1904., 173-74. és 178. o.)

kapcsolatban is, tisztségviselése révén így birtokaitól független jövedelemhez juthatott. Az esetleges tisztségviselés és más alkalmi megbízatások ellátása a *miles* egyéni presztízsét, a szűkebb közösség előtti személyes tekintélyét növelte. Az immár nem közsabad jogállású *miles*re háruló egyetlen teher, a katonáskodás, közsabadként is része volt életének, így e téren sem következett be olyan változás, mely lényegesen hátrányos helyzetbe hozta volna. Mindezek alapján joggal gondolhatunk arra, hogy a várszervezetnek szolgáló *miles*ek közsabadságának felszámolása viszonylag zökkenőmentesen, komolyabb feszültségek gerjesztése nélkül mehetett végbe.

A király földjén élő, közsabadságukat elvesztő egykori *miles*ek azonban nem maradéktalanul tagolódtak be a királyi várszervezet *propriusi* függésben lévő népeinek soraiba. Figyelembe kell vennünk annak a lehetőségét, hogy a királyi birtokok két fő típusát alkotó vár- és udvarszervezet földjeinek és népeinek határozott és végleges elkülönülése még aligha fejeződhetett be abban az időszakban, amelyben a két birtokszervezet egyes egységei maguk is csak kialakulófélben voltak. A XIII. századból is vannak adataink várszervezethez tartozó személyeknek más királyi népek közé sorolására vonatkozóan, s a XI. század viszonyai között ez a jelenség jóval gyakoribb lehetett.⁵⁵ Nem csak a két királyi birtokszervezetet érintő esetleges átszervezések csökkenthették a várszervezethez kapcsolt *miles*ek számát, de királyi adományozások is. Szent László már említett, a somogyvári apátság javára tett adománya – amelynek során *miles*eket juttatott a király az egyháznak – azt mutatja, hogy a közsabadságát veszített *miles*ek egy része a királyi alapítású egyházak szolgáló népeinek hadakozással és az egyházi birtokszervezet egyes egységeinek irányításával tartozó előkelői közé került. Hasonló adományt tulajdonít az interpolált pécsváradi alapítólevél Szent Istvánnak is, amely híradás azonban Szent István király korára nézve bizonyosan nem tekinthető hitelesnek, de a XI. század második felében valóban sor kerülhetett ilyen királyi adományra, amelyet azután, az oklevél mai formájában történt megszerkesztésekor, Szent István rendelkezésének tarthattak. Az mindenesetre megállapítható, hogy a várjobbágyság kialakulásában a XI. század első felében királyi földön élő *miles*eknek csak egy része jutott szerephez.

A kérdést más oldalról vizsgálva az is valószínűsíthető, hogy a várjobbágyság kialakulásában nem egyedül a XI. század első felében királyi földön élő *miles*ekkel kell számolnunk. Néhány elmosódott s nehezen értelmezhető nyom arra figyelmeztet, hogy a királyi várszervezet kiépülésének előrehaladtával a korábban önálló birtokosi egzisztenciával rendelkező közsabadok között is lehettek olyanok, akik a várjobbágyok közé léptek. Ilyen eseményről ad hírt István ifjabb király egyik 1268. évi oklevele, amelynek rendelkezése folytán a királyi szervienek közé emelte Chaz bihari várjobbágy négy fiát, megemlítve, hogy a kiváltságoltak, pontosabban elődeik „egykor nemesek voltak ... de egy ősük révén, akit kapzsiság fertőzött meg, vállalták a várjobbágyságot”.⁵⁶

⁵⁵ Lederer 1959, 117–18., 141–43. o., 1232: *MES* I. 286. o.; 1292: *ÁUO* V. 62. o.

⁵⁶ 1268: „qui quondam nobiles fuerunt, ... sed per quedam avum eorundem, qui cupiditate fuerat imbutus, iobagionatum castrum assumpserant” – *Csáky* I. 10. o. (az adat értelmezéséhez l. még *Zsoldos* 1991. a. 25. o.)

Rendelkezünk olyan adattal is, amely tartalmi szempontból szintén ehhez a kérdéshez lenne kapcsolható, hitelességével szemben azonban súlyos kifogások emelhetők. II. Endre 1227-ben Nezdinus és rokonai kérésének engedve átírta Könyves Kálmán egy privilégiumát, amely szerint a király Mestának – Nezdinusék őseinek – Krassó *civitas* adta (*cui donavit civitatem Crassou*), de azt nem fogadta el, hanem helyette a dézsma fizetése alóli felmentést és más kiváltságokat kért.⁵⁷

II. Endre oklevele csak újkori, erősen romlott és hiányos szövegű átiratában maradt fenn, ennek ellenére annak hitelességét nincs okunk megkérdőjelezni.⁵⁸ Alapvetően más a helyzet a Kálmánnak tulajdonított privilégium esetében. Régibb történetírásunkban a vélemények erősen megoszlottak Kálmán állítólagos oklevelének megbízhatósága tekintetében: voltak, akik minden történeti értéket nélkülöző hamisítványként vélekedtek róla,⁵⁹ mások ellenben hitelesnek fogadták el.⁶⁰ A későbbiekben Györffy György úgy foglalt állást a kérdésben, hogy a Kálmánnak tulajdonított töredék valójában nem Kálmán király oklevele, hanem Kálmánnak még herceg korában készült *notitiája*, amely egyebek mellett a herceg „Krassó várispánságra” vonatkozó adományát tartalmazta.⁶¹ Györffy értelmezési kísérletét megalapozott kritika érte.⁶² Legújában Györffy visszatért a töredék kérdéshez, s új elemeket tartalmazó, a korábbiaktól néhány ponton lényegesen eltérő interpretációt fogalmazott meg. E szerint a Mestának adományozott *civitas Crassou* nem a királyi várszervezetet, hanem „krasznavári cívisséget” (*civitatem Kraszon*), azaz „várszolgálatot” jelentene; az adományozó nem Kálmán, hanem Szent László király volt, s Kálmán herceg, a váradi püspök csupán László ajánlatának elutasítása után intézkedett volna Mesta had-, adó- és dézsmamentességéről.⁶³ A töredék ezen új értelmezése kétségtelenül elhárít néhány olyan nehézséget, amely a szöveg kritikájával kapcsolatban a korábbiakban felmerült, ezzel együtt azonban újabbakat is teremt. Ha el is fogadnánk azt a lehetőséget, hogy a Györffy által Szent Lászlónak tulajdonított ajánlatnak valóságalapja lehetett – hiszen a hamisítás bizonytalannal nem ezen történet kedvéért, hanem az állítólagosan Kálmán hercegtől elnyert kiváltságok biztosítása érdekében történt –, s így azt egy birtokos közszabadság a várszervezethez kapcsolására tett kísérletként értékelhetnénk, akkor is magyarázatot igényelne a *civitas* kifejezés használata. A *civitas* főnév a korai magyarországi latinságban ugyan elsősorban a ’vár, város, a vár megyéje’ jelentésben fordul elő, de elméletileg a *civis* szóból képezhető a ’cívisség’ értelmű *civitas* alak is. Csakhogy a *civis*, mint arról már az előzőekben szó esett, a várnépbeliek megjelölésére használt terminus volt a XI. században, márpedig a szolgarendű *civisek* szolgálata aligha lehetett egy adomány kívánatos tárgya. Ahhoz, hogy a kérdéses forrást a várjobbágyi szolgálatra magyarázhassuk, előbb bizonyítani kellene, hogy a vár-

57 1227 *Teutsch-Firnhaber* I. 42. o. (I. még. CD III. 2. 483., IV. 2. 235. o.)

58 V.ö. RA 436. sz.

59 *Fejérvataky* 1892., 16. o.; *Pauler* 1899., I. 467. o.; RA 47. sz.

60 *Tagányi* 1896., X. o., jegyzet; *Karácsonyi* 1900–1901., II. 399–400. o.

61 *Györffy* 1958., 51. o.

62 *Kristó* 1974., 90–92. o.

63 *Györffy* 1987., III. 503., 510–11., 515–16. o.

jobbágyokra is használták a *civis* terminust – ami, megítélésünk szerint, önmagában is teljesíthetetlen feltétel –, továbbá azt is, hogy a *civis*ből képezték a *civitas* 'várjobbágyság, várjobbágyi szolgálat' jelentésű főnevet, miként tették azt a XIII. században a *iobagio castri* és a *iobagionatus castri* esetében. Mindaddig, amíg ezek a kérdések megnyugtató módon nem tisztázódtak, nem látunk lehetőséget arra, hogy a töredék szöveget a várjobbágyság történetének korai forrásaként felhasználhassuk.

A király földjén letelepedett eredetileg közszabad *milesek* egy részének a várszervezethez kötése révén a XI. század második felében létrejött az a királytól, illetve az annak hatalmát megszemélyesítő vártól *propriusi* függésben lévő katonáskodó réteg, amelyből aztán a várjobbágyság kialakult. A várjobbágyok jellegzetes *iobagio castri* elnevezésének vizsgálata erre a kialakulási folyamatra is fényt derít. Mint már említettük, a *iobagio castri* terminus csupán a XII. század közepén jelent meg forrásainkban. A *iobagio* főnév a magyar nyelvű „jobbágy” latinositott változataként alakult ki a magyarországi latinságban.⁶⁴ A kifejezés korai előfordulásai arról tanúskodnak, hogy a királyi várszervezet jobbágyain kívül is voltak *iobagiói* az egyes egyházaknak és éltek *iobagiók* a világi magánbirtokon is. Ezen túlmenően a XII–XIII. század fordulója táján esetenként a világi arisztokrácia egyes tagjait is *iobagio* névvel illették forrásaink.⁶⁵ A *iobagio* kifejezés eredeti jelentésének megállapítása kérdésében történetírásunkban két nézet kristályosodott ki. Az egyik a *iobagio* szót mint társadalmi réteget jelölő kifejezést értelmezte, amennyiben a várak jobbágyai a királyi várszervezet, az egyházi jobbágyok az egyházi familia, a magánbirtokon feltűnő jobbágyok pedig a világi birtokos szolgált népeinek legkedvezőbb helyzetben lévő, társaik közül kevésbé terhes kötelezettségeik révén kiemelkedő tagjai voltak.⁶⁶ A szónak ez a jelentése XIII. századi forrásaink tanúságával alá is támasztható, ugyanakkor más adatok azt bizonyítják, hogy a *iobagio* kifejezés eredetileg ennél jóval szűkebb értelemben volt használatos. A világi birtokon élő jobbágyokra vonatkozó első adat szerint Benedek *comes* a veszprémi egyházra hagyta több birtokát, így a somogyi Iregtet is négy *mansió*val és egy Cetk nevű jobbággal. A szerepet, amelyet Cetk a prédiumon betöltött, megvilágítja, hogy a Benedek által szintén a veszprémi egyháznak juttatott Kál prédiumon említett jobbágyról, Petusról megjegyzi az oklevél, hogy Petus „ugyanezen prédium élén áll” (*Petus, qui preest eidem predio*).⁶⁷ A világi magánbirtok esetében tehát a jobbágy nem egyszerűen a birtok szolgáltató népességének kedvező helyzetben lévő tagja volt, hanem az egyes birtokrészek alsó szintű igazgatását ellátó tisztségviselő. A jobbágy kifejezés hasonló jelentéstartalma más társadalmi csoportok esetében is kimutatható. Az 1224-ben az árpási besenyők szabadságának csorbításában vétkesnek talált Mica nevű jobbágy (*Mica youbagio eorum*) büntetése többek között az volt, hogy „se ő maga, sem valamely utóda a jobbágyok tisztségét ne nyerhesse el” (*nec ipse,*

64 TESZ II. 276–77. o.; Bárczi 1941., 143. o.; Kovács 1964., 90. o.

65 Szilágyi 1937., 19–20. o.

66 Pauler 1899., I. 136. o.; Tagányi 1914., 448–49. o. (bár fenntartásokkal); Lederer 1959., 77–81. o.; Györffy 1977., 470–73. o.

67 1171: CD IX. 7. 632. o.

nec aliquis successorum eorum honorem yobagionum possit adipisci). A nádor igazgatása alá tartozó besenyők esetében is megállapítható, hogy a jobbágy nem a többi besenyőhöz képest kiemelt helyzetben lévő személy, hanem olyan tisztségviselő, aki a besenyők ispánjának segédkezik feladataiban.⁶⁸ Hasonlóképpen 'tisztségviselő' értelme lehetett eredetileg a *iobagio* kifejezésnek az egyházi birtokon is, hiszen 1240. évi adat szerint a szentmártonhegyi apátság Hecse falubeli jobbágysai „az udvarispánok nemzetségéből valók, s ha jók és hűségesek, azzá is kell lenniük” (*isti sunt de genere curialium comitum et debent fieri, si boni et fideles fuerint*).⁶⁹ Ugyanezen monostor Sala falubeli jobbágysai pedig – akik a monostor ugyanott élő halászáinak előljárói lehettek – a jobbágyság tisztsége fejében (*pro officio iobagionatus*) bírtak tíz holdnyi földet, ám ha a tisztség ellátására alkalmatlannak bizonyultak, csak a maguk eltartására szolgáló öt holdat tarthatták meg.⁷⁰ A világi előkelőket jelölő *iobagio* kifejezés is csupán a méltóságviselőkre vonatkozott, s nem társadalmi réteg egészére.⁷¹

A *iobagio* terminusnak a tisztségek viselésével való szoros összefüggése, a kifejezés 'tisztségviselő' jelentése a királyi várszervezet vonatkozásában is kimutatható. 1219-ben a békési várszervezet várjobbágysai, a várnépek közül kiemelt jobbágyok, valamint a várnépbeliek Endre király előtt bevádolták Sabot és Sycundot azt állítván, hogy azok „igazságtalan jobbágyok, a nép javainak tékozlói és az összes várnépbeli elszegényítői, továbbá három ember halálának okozói” (*iniusti iobagiones essent et dilapidatores rerum populi et depaupertatores omnium castrensium et auctores mortis trium hominum*).⁷² Az egyes vádpontok a várnépek előljáróiként tevékenykedő várjobbágyok visszaéléseit tárják elénk: a bevádolt személyek *iniustus* minősítése nem jogállásukra vonatkozik – nem státuspert kezdeményeztek ellenük –, hanem tisztségviselői tevékenységükre.

A *iobagio* eredeti jelentése tehát 'tisztségviselő' volt, lett légyen szó akár az egyház, akár magánbirtokos jobbágyról, vagy a király – világi előkelőségek közül kikerülő – jobbágyuráról. A valamely birtokszervezetben alacsonyabb szintű előljárói tiszteket ellátó jobbágyok a birtokszervezet más népeihez képest megfigyelhető kedvezőbb helyzetüket éppen tisztségviselő voltuknak köszönheték. Eredetileg tehát nem a kedvezőbb helyzetben lévő jobbágyok közül kerültek ki a birtokszervezet tisztségviselői, hanem éppen ellenkezőleg, a jobbágnak nevezett tisztségviselők élveztek bizonyos fokú kiváltságokat, amelyeket azután leszármazottaik is örökölhettek, miként az az udvarispánoktól származó egyházi jobbágyok példája alapján következtethető, s ezek a leszármazottak, ha éppen úgy adódott, maguk is ténylegesen tisztségviselőkké válhattak. A kiváltságos helyzet élvezése esetükben azonban már nem kapcsolódott a tisztségek tényleges betöltéséhez: a jobbágyi jogokat születési állapotként birtokolták, akár viseltek valamilyen tisztséget, akár nem. Az esetükben a jobbágy név már valóban a birtokszervezet kevésbé kedvező helyzetben lévő népeihez képest élvezett kivált-

68 Az oklevél szövegének legújabb kiadása Györffy 1990., 127. o.

69 1240. *PhRt* I. 781. o. – Hasonló adat 1211-ből: *ÁUO* I. 107. o.

70 1233: *PhRt* I. 721. o.

71 Szűcs 1984., 352. o. (35. sz. jegyzet)

72 1219: *VR* 210. sz.

ságos státust jelölte. A bekövetkezett változásoknak megfelelően a *iobagio* jelentése is eltávolodott az eredeti 'tiszttségviselő' értelemről. Ennek jeleként II. Endre két egymással összefüggő oklevele, eltérő megfogalmazásokkal ugyan, de egyaránt a (saját) lovon teljesített szolgálattal azonosította a jobbágyi mivoltot.⁷³ A *iobagio*-fogalom új értelmezésének az alapjául kétségtelenül az, a jobbágyoknak a birtokszervezetek keretein belül biztosított, kiváltságos helyzet szolgálhatott, mely lehetővé tette a jobbágyok számára, hogy saját lovat tartsanak, s azzal együtt álljanak a birtokszervezet urának szolgálatára. A *iobagio* kifejezés jelentésének fejlődése ily módon a *iobagio* névvel illetett tiszttségviselőtől az esetlegesen tisztseget is viselő *iobagiók*hoz vezet.

A *iobagio* jelentésében végbement változásnak megfelelően alakult ki végleges formájában a királyi várszervezet jobbágysága is. A várszervezet kötelékében élő *miles*-réteg közszabadságának elvesztésével egyidőben két, egymástól fokozatosan mind jobban elhatárolódó csoportra szakadt. A *miles*ek egy része, a várszervezet alsóbb szintű területi igazgatási intézményeinek, a száznagyi kerületeknek a kiépülése – a legkorábbi alapítású várszervezetek esetében: megszilárdulása – után mint a *centurionatus*ok (és ezek kisebb részegységei: a *decurionatus*ok) irányítására szolgáló *centuriói* és *decuriói*, valamint egyéb várszervezeti tisztsegek viselői, elkülönült a hasonló tisztsegekhez nem jutott többi *milestől*. Az elkülönülés két téren is erőteljesen és hamar megmutatkozó következményekkel járt. Egyfelől a tiszttségviselés révén a *centuriók* jelentős anyagi előnyökhöz jutottak, miként azt a száznagynak a királyi adóból való részesedése is mutatja.⁷⁴ A tisztseget nem viselő *miles* és a száznagy vagyoni állapotát a Szent László neve alatt ránk maradt ún. III. törvény még közel azonosnak feltételezte,⁷⁵ ez a helyzet azonban gyorsan megváltozhatott annak következtében, hogy a száznagy tisztsegének ellátása révén – az említett adórészesedésen kívül is – rendszeres jövedelmekhez jutott.⁷⁶ Ennek megfelelően vagyoni differenciálódás indult meg a korábban ebből a szempontból egységes megítélés alá eső *miles*ek között. A vagyoni differenciálódásnál is fontosabb volt, hogy a két *miles*-csoport a várszervezeten belül elfoglalt helyét tekintve is eltávolodott egymástól. A száznagyok – és más tiszttségviselők – megkülönböztetett helyzete szolgált alapjául annak a kötött szabadságnak, amely a későbbiek folyamán a várjobbágyok számára a királyi várszervezeten belül elérhető legmagasabb szintű szabadságot biztosította. A XI. század második felének várszervezeti tiszttségviselői voltak – a kifejezés XII–XIII. századi értelemben – a várszervezet első várjobbágyai. Mivel a későbbiekben várjobbágyi szabadságként ismert jogok élvezői eredetileg csupán a ténylegesen tisztsegeket viselő egykori *miles*ek voltak, a várjobbágyág igen szűk réteget alkotott a várszervezeteknek alárendelt népek nagyobb csoportján belül. Erre utal az a körülmény is, hogy mind a Szent

73 1217: a király a veszprémi káptalannak adományozott egyebek mellett öt zalai civilis mansiót, köztük „Pousam, qui in equo suo, sicut iobagio, servire tenetur” – HO V. 8. o. és II. Endre ugyanezen tárgyú 1222. évi oklevelében „Pous in servicio iobagionali, qui debet servire in equo” – HO V. 10. o. (A két oklevél kritikájára l. RA 340. sz.)

74 Kálmán I. 79. (*Závodszyky 1904.*, 193. o.)

75 Szt. László III. 15. (*Závodszyky 1904.*, 177. o.)

76 1240: „debitum centurionis” – HO III. 5. o.

Lászlónak tulajdonított *decretumok*, mind a Könyves Kálmán törvénye csak *centuriókról* és *decuriókról* tesz említést, „egyszerű várjobbágyok”-ról mit sem tudnak. Ezek szerint a jobbágyi szabadság legalábbis a XI. század végéig csak a tényleges tisztségviselők osztályrésze volt a várszervezetben belül. Mint XIII. századi adataink egyértelműen bizonyítják, a XII. század folyamán a várszervezetben is lezajlott az a folyamat, amelynek eredményeképpen a jobbágyi szabadság birtoklása már nem kötődött a jobbágyi, azaz tisztségviselői szolgálatok tényleges ellátásához, hanem az egykori tényleges tisztségviselők leszármazottait születésüktől fogva megillető jogállásá vált. Ennek megfelelően a kezdetben csupán a tisztségeket betöltő szűk réteg szabadságát élvezők köre is kiterjedt: a „jobbágyok nemzetségéből” származókon kívül soraikat gyarapították mind a közéjük álló közsabadok, mind a várszervezet alacsonyabb rangú népei közül a várjobbágyi szabadságot kiváltságolás útján elnyerők. Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy azok a történetíróink jártak el helyesen, akik a várjobbágyok eredetének kérdését a várszervezeti tisztségek betöltőihez kapcsolták.⁷⁷

A várszervezet keretei között élő, tisztséghez nem jutó *míles*ek sorsa a jobbágyi szolgálatot ellátó társaiktól eltérő módon alakult. Hogy pontosan miként, arra egy 1219. évi jogeset szolgál felvilágosítással. Az ügyben borsodi várjobbágy lépett fel vádlóként, aki azt állította, hogy várának bizonyos várnépei (*castrenses*) szolgálatuk szerint a vár börtöneit tartoznának őrizni. A bevádoltak ellenben azt bizonygatták, hogy ők „a vár hadakozására, s nem pedig börtönőrzésre rendelt katonái” (*militēs quidem castrī essent ad belligerendum, non ad carcerem custodiendum*), s a vádtól végül maga a várjobbágy is elállt.⁷⁸ Az eset fontos tanulsága, hogy a vitatott kérdés nem a bevádolt személyek várnépi jogállása volt – ezt egyik fél sem hozta szóba –, hanem az azon belül teljesítendő szolgálat (*officium*) konkrét mibenléte.⁷⁹ Sokat mondó a hadakozó várnépbeliek által önmagukra alkalmazott *míles* kifejezés. Arról tanúskodik, hogy a várszervezeti tisztségeket el nem látó *míles*ek közsabadságuk elvesztése után nem részesültek a jobbágyokat megillető kötött szabadság kiváltságaiban. Státusuk a szolgarendű várnépbeliek jogállásával lett azonos, azzal az el nem hanyagolható különbséggel azonban, hogy az általuk teljesített szolgálat, a katonáskodás, jóval kedvezőbb helyzetet biztosított számukra a földműveléssel, a kézművességgel vagy egyéb, alantasabbnak számító tevékenységgel szolgáló többi várnépbeliekhez képest. A várjobbágygá nem váló egykori *míles*ek lehettek tehát a XIII. században feltűnő hadakozó várnépbeliek elődei, s ilyen *míles* eredetűek lehettek a borsodi vár 1219-ben említett várnépei is.

A várjobbágytság kialakulása hosszan elnyúló folyamat eredménye volt. E folyamat kiindulási pontja kétségtelenül a királyi várszervezet XI. század elejére tehető létrehozásában jelölhető meg, önmagában azonban a várszervezet életre-hívása nem teremtette meg a várjobbágyok társadalmi rétegét. A XI. század első

⁷⁷ *Hóman* 1912., 72–73. o. (bár előadásának számos egyéb megállapítása, megítélésünk szerint, téves); *Novák* 1940., 12. ; *Kristó* 1986., 199. o. – A korai iobagio terminus mindkét említett értelmezési lehetősége előtt nyitva hagyja az utat Szűcs Jenő, I. *Szűcs* 1981., 5. o. (v.ö. még *uo.* 37. o.)

⁷⁸ 1219: *VR* 223. sz.

⁷⁹ V. ö. *Zsoldos* 1991.b., 49. o.

felében legfeljebb a várszervezetben szolgálatot vállaló közsabad *mílesekről* beszélhetünk, de nem várjobbágyokról. Minden ide vonható adatunk arra utal, hogy a várjobbágyosság kialakulására a XI. század második felében, közelebbről Szent László uralkodásának idején került sor. Ez az az időszak, amelyben megjelent a jogállásoknak egy olyan új, addig nem létező típusa, a kötött szabadság, amelybe a várjobbágyi jogállás is beletartozott. Erre az időre vesztette el közsabadságát a királyi birtokszervezetekben korábban közsabadjként önként vállalt szolgálatot ellátó *míles*-réteg, amelynek egy része a várszervezet alacsonyabb szintű igazgatásában betöltött tisztségei révén kialakuló várjobbágyosság magját alkotta, s amely maga is egyfajta – a várjobbágyi – kötött szabadság birtokosa lett. A *míles*ek másik csoportja ugyanakkor hadakozó várnépbeliként tagolódt be a királyi várszervezet népeinek hierarchiájába: e csoport tagjait csak megbecsültebb szolgálatuk különböztette meg a többi várnépbelitől, de nem státusuk. S végül, a XI. század második felének, végének forrásanyagában jelentkeznek az első olyan adatok, amelyek a várak száznagyi és tíznagyi tisztségeit ellátó jobbágyainak meglétéről tanúskodnak. A kialakuló várjobbágyosság a XII. század első felében, a jobbágyi szabadságok élvezésének és a tényleges tisztségviselésnek az egymástól való elszakadása után nyerte el végleges, a királyi várszervezet fennállásáig – s részben azon túl is – általánosan jellemző formáját. Ezzel a folyamattal szoros összefüggésben alakult ki az általános értelmű *iobagio castri* kifejezés. Amíg ugyanis a jobbágyi szabadságok csak a várszervezet tényleges tisztségviselőit illették meg, az ilyen személyeknek a királyi várszervezetten belül élvezett kiváltságos helyzetét pontosan kifejezte a tisztségviselés tényének a betöltött tisztség pusztá megnevezése révén történő megjelölése is. Amint azonban elvált egymástól a tényleges tisztségviselés és a jobbágyi jogok élvezése, szükségessé vált egy olyan általánosító terminus használata, amely egyaránt vonatkozott mindazokra, akik tisztségeket ugyan nem viseltek, de a várszervezetten belül ugyanazoknak a jogoknak voltak a birtokában, mint a tisztségeket ténylegesen is betöltő társaik. Ezt a szerepet látta el a várjobbágy (*iobagio castri*) terminus, mely ily módon egy sajátos helyzetben lévő társadalmi csoport jogállásának, státusának elnevezésévé vált.

RÖVIDÍTÉSEK

- AO = Anjoukori okmánytár I–VII. (Szerk.: *Nagy Imre, Nagy Gyula*). Bp., 1878–1920.
- ÁUO = Árpádkori új okmánytár I–XII. (Közéteszi: *Wenzel Gusztáv*) Pest–Bp., 1860–74.
- Bakay 1978.* = *Bakay Kornél*: A magyar államalapítás. Bp., 1978.
- Bárczi 1941.* = *Bárczi Géza*: Magyar szöféjtő szótár. Bp., 1941.
- Bolla 1983.* = *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 100. sz. Bp., 1983.
- Bónis 1947.* = *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n. (1947)
- Bónis 1956.* = *Bónis György*: István király. Bp., 1956.
- Borosy 1974.* = *Borosy András*: A XI–XII. századi harcosrétegünk néhány kérdéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* (Új folyam.) 21(1974), 3–27. o.
- Borosy 1983.* = *Borosy András*: A királyi várispánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt. *Hadtörténelmi Közlemények* (Új folyam.) 30(1983), 3–24. o.
- CD = Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis I–XI. (Stud. et op. *Georgii Fejér*) Budaë, 1829–44.
- CDCr = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XV. (Ed.: *Tade Smiciklas*) Zagrabiae, 1904–34.
- CDES = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. (Ed.: *Richard Maršina*) Bratislavæ, 1971–87.
- Csáky* = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I. Oklevelek 1229–1449. Bp., 1919.
- Czímer 1914.* = *Czímer Károly*: Az Árpád-házi királyok várjobbágysai. Szeged, 1914.
- DL = *Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény.*
- Eckhart 1946.* = *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946.
- EFHH = Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. A magyar történet kútforrások kézikönyve. (Szerk.: *Marczali Henrik*) Bp., 1901.
- Erdélyi 1914.* = *Erdélyi László*: Anonymus korának társadalmi viszonyai. *Történeti Szemle* 4 (1914) 191–211. o.
- Erdélyi 1914–16.* = *Erdélyi László*: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései I–III. *Történeti Szemle* 3 (1914) 517–61. o.; 4 (1915), 32–50., 202–226., 334–52., 481–514. o.; 5 (1916), 39–63. o.
- Fejérpataky 1982.* = *Fejérpataky László*: Kálmán király oklevelei. Értekezések a történeti tudományok köréből, XV. 5. sz. Bp., 1892.
- Gericcs 1987.* = *Gericcs József*: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp., 1987.
- Győrffy 1958.* = *Győrffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig I–II. *Századok* 92 (1958), 12–87., 565–615. o.
- Győrffy 1977.* = *Győrffy György*: István király és műve. Bp., 1977.
- Győrffy 1987.* = *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III. Bp., 1987.
- Győrffy 1990.* = *Győrffy György*: Besenyők és magyarok. In: *Győrffy György*: A magyarság keleti elemei. Bp., 1990.
- HO = Hazai okmánytár I–VIII. (Kiadják: *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghegy Dezső*) Győr–Bp., 1865–91.
- Holub 1929.* = *Holub József*: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929.
- Holub 1938.* = *Holub József*: A királyi vármegyék eredete. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. (Szerk.: *Serédi Jusztinián*) Bp., 1938. II. 73–106. o.

- Hóman* 1912. = *Hóman Bálint*: A társadalmi osztályok Szent István államában. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. (Szerk.: *Pintér Jenő*) Bp., 1912. 61–80. o.
- Hóman-Szeksfű* = *Hóman Bálint-Szeksfű Gyula*: Magyar történet I–V. Bp., 1935.² (reprint 1990.)
- Karácsonyi* 1900–1901. = *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. Bp., 1900–1901.
- Kovács* 1964. = *Kovács Ferenc*: A magyar jogi terminológia kialakulása. *Nyelvészeti tanulmányok*, 6. sz. Bp., 1964.
- Kristó* 1974. = *Kristó Gyula*: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp., 1974.
- Kristó* 1986. = *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986.
- Lederer* 1959. = *Lederer Emma*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp., 1959.
- LK* = *Levélári Közlemények*. A Magyar Országos Levéltár folyóirata. Bp. 1923–
- MES* = Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. (Ed.: *F. Knauz*, *L. Dedek*) Strigonii, 1874–1924.
- Molnár* 1959. = *Molnár József*: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. *Hadtörténelmi Közlemények* (Új folyam) 6 (1959), 222–52. o.
- MT (ETk)* = Magyarország története. Egyetemi tankönyv. I. *Elekes Lajos-Lederer Emma-Szekély György*: Az őskortól 1526-ig. Bp., 1965.2
- Novák* 1940. = *Novák József*: A várjobbágság intézménye. A debreceni Tisza István Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai, 10. sz. Debrecen, 1940.
- Palásthyak* = *Palásthy Pál*: A Palásthyak I–III. Bp., 1890–91.
- Pauler* 1899. = *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp., 1899.²
- Pesty* 1882. = *Pesty Frigyes*: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Bp., 1882.
- PhRt.* = A pannonhalmi Szent-Benedek rend története I–XII. (Szerk.: *Erdélyi László*, *Sörös Pongrác*) Bp., 1902–16.
- RA* = *Szentpétery Imre-Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Bp., 1923–87.
- RHMA* = Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. (Ed.: *Stephanus Ladislaus Endlicher*) Sangalli, 1849.
- R. Kiss* 1932. = *R. Kiss István*: Az egységes magyar nemesi rend kifejlődése. Klny. a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem 1932–33. évi évkönyvéből. Debrecen. 1932.
- Századok* = *Századok*: A Magyar Történelmi társulat folyóirata. Bp., 1867–
- Szilágyi* 1937. = *Szilágyi Loránd*: Az Anonymus-kérdés revíziója I–II. *Századok* 71 (1937), 1–54., 136–202. o.
- Szücs* 1981. = *Szücs Jenő*: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században I–II. *Századok* 115 (1981), 3–65., 263–319. o.
- Szücs* 1984. = *Szücs Jenő*: Az 1267. évi dekrétum és társadalmi háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. (Szerk.: *H. Balázs Éva*, *Fügedi Erik*, *Maksay Ferenc*) Bp., 1984. 341–94. o.
- Tagányi* 1896. = *Tagányi Károly*: Magyar erdészeti oklevéltár 1015–1742. I. Bp., 1896.
- Tagányi* 1909. = *Tagányi Károly*: Karácsonyi új magyarázata a polgár szó eredetéről I–II. *Magyar Nyelv* 5 (1909), 107–17., 153–65. o.
- Tagányi* 1914. = *Tagányi Károly*: Válasz dr. Erdélyi László megjegyzéseire. *Történeti Szemle* 3 (1914), 435–51. o.
- Tagányi* 1916. = *Tagányi Károly*: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire”. *Történeti Szemle* 5 (1916), 296–320., 409–48., 543–608. o.
- TESZ* = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. (Főszerk. *Benkő Loránd*) Bp., 1967–76.

- Teutsch-Firnhaber* = *Teusch, G.D.-Firnhaber, F.*: Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens I. Wien, 1857.
- UB* = Urkundenbuch des Bürgerlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV. (Bearb. von *Hans Wagner, Irmitraut Lindeck-Pozza*) Graz-Köln-Wien, 1955–85.
- Veszprémy 1985.* = *Veszprémy László*: Az Árpád-kori várszervezet klerikus várjobbágyairól. *Hadtörténelmi Közlemények* (Új folyam) 32 (1985), 421–25. o.
- VR* = *Karácsonyi János-Borovszky Samu*: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Bp., 1903.
- Závodszy 1904.* = *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp., 1904.
- Zsoldos 1991.a.* = *Zsoldos Attila*: Terra hereditaria és szabad rendelkezésű birtok. Szempontok a várjobbágyi birtoklás egyes kérdéseinek megítéléséhez. In: Unger Mátyás Emlékkönyv. (Szerk.: *E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László*) Bp., 1991. 23–37.o.
- Zsoldos 1991.b.* = *Zsoldos Attila*: A királyi várszervezet és a tatárjárás. *Hadtörténelmi Közlemények* 104 (1991), 45–76. o.

Attila Zsoldos

THE EMERGENCE OF THE LEGAL STATUS OF THE IOBAGIONES CASTRI

Summary

One of the most prominent characteristics of the society of the Age of the Árpáds in Hungary was the manifoldedness of the legal stati, which arranged the individuals of the society into different groups. The different legal stati were incidental to different rights and obligations; the social standing of the holders of certain legal status was marked out by the system of rights and obligations. The iobagiones castri were a special social group in Hungary and this study treats the formation of their legal status and surveys the attainments concerning the basic characteristics of the fully developed legal status of the aforementioned iobagiones castri

Attila Zsoldos

LA FORMATION DU STATUT JURIDIQUE DE IOBAGIONES CASTRI

Résumé

La diversité des statuts juridiques (avec le terme de l'époque: status), rangeant les membres de la société dans des groupes différents, est l'une des caractéristiques les plus marquantes de la société hongroise de l'époque Arpadienne. Aux statuts juridiques différents étaient liés des droits et des obligations précis, et le système de ceux-ci désignait la place du possesseur du statut juridique dans la société. C'était pareil dans le cas des vassaux du château aussi. L'essai examine le cours de la formation du statut juridique de vassal du château et en même temps, il résume les connaissances concernant les caractéristiques de base du statut juridique évolué du vassal du château.

Attila Zsoldos

ДIE ENTSTEHUNG DES RECHTSSTANDES DER BURGIOBAGIONEN

Resümee

Eine der auffallendsten charakteristischen Züge der ungarischen Gesellschaft der Arpadenzeit ist die Vielfalt der Rechtsstände – mit dem damaligen Wortgebrauch *status* –, durch welche die Mitglieder der Gesellschaft in verschiedene Gruppen organisiert wurden. Die einzelnen Rechtsstände waren mit gewissen Rechten und Pflichten verbunden, ihr System bestimmte die Stelle ihrer Besitzer innerhalb der Gesellschaft. So verhielt es sich auch im Falle der Burgiobagionen. Im vorliegenden Aufsatz wird der Entstehungsprozeß des Rechtsstandes der Burgiobagionen untersucht, sowie ein Überblick über die grundlegenden Charakteristika dieses Rechtsstandes geboten.

Аттила Жольдош

ФОРМИРОВАНИЕ ЮРИДИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ КРЕПОСТНЫХ

Резюме

Одной из наиболее ярко бросающихся в глаза характерных особенностей венгерского общества эпохи королей из династии Арпадов является разнообразие „статусов“ (как говорилось в то время), т. е. юридических положений, определявших членов общества в различные правовые группы. Некоторые правовые положения были сопряжены с определенными правами и обязанностями, система которых определяла владельцу этого правового положения его место в обществе. Так обстояло дело и для крепостных крестьян. Автор статьи рассматривает процесс формирования правового положения крепостных и одновременно делает обзор основных параметров статуса крепостных, сформировавшего к тому времени.